

РАДЯНСЬКА ГЕРАЛЬДИКА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена радянському періоду герботворення у Донецькій області. Простежена еволюція системи знаків і символів у СРСР, визначені регіональні особливості геральдичного процесу, проаналізовані образотворчі мотиви, символічний ряд, кольорова гама, композиційні характеристики міських гербів регіону.

Ключові слова: герб, геральдика, символика, міська геральдика, Донецька область.

Статья посвящена советской геральдике Донецкой области. Рассматривается эволюция системы знаков и символов в СССР, охарактеризованы региональные особенности геральдического процесса, проанализирована тематика, символика, цветовая гамма, композиционные характеристики городских гербов.

Ключевые слова: герб, геральдика, символика, городская геральдика, Донецкая область

The article is devoted to the Soviet heraldry Donetsk region. The evolution of a system of signs and symbols of the Soviet Union, characterized by regional peculiarities of heraldic process, analyzed the themes, symbols, colors, compositional characteristics of the city's coat of arms.

Key words: coat of arms, heraldry, symbolism, urban heraldry, Donetsk Region.

Дослідження в галузі геральдики опинилися на сьогодні в фокусі інтересу науковців, що здебільшого обумовлено процесом створення і затвердження нових та відновлення колишніх міських гербів, що охопив усі регіони країни. В зв'язку з цим, набуває актуальності питання розгляду геральдичної спадщини українських міст, причому уваги потребує як матеріал дорадянського періоду, так і емблематика періоду стихійного радянського герботворення. Особливо цікавим здається нам дослідження радянської геральдики з огляду на те, яких докорінних змін герботворення і гербознавство зазнало в цей період: змінився зовнішній вигляд знаків, оновився набір геральдичних елементів, нового сенсу набула символика, нарешті зовсім змінилася роль герба. Розробка цієї тематики є також актуальною в контексті збагачення знань з історії міст Донецької області.

Обрана для дослідження проблема розроблялася науковцями як за радянських часів, так і в сучасній Україні. В радянській період перевага, у зв'язку з вимогами офіційної ідеології, віддавалася вивченню історії створення та застосування нових державних емблем, тлумаченню та поясненню значення радянських державних символів. Серед дослідників, які займалися цією проблематикою, можна назвати В. І. Стрельського, Є. І. Каменцеву, Г. Ф. Кисельова [1]. З початком процесу стихійного герботворення зростає зацікавленість міськими гербами. Цій проблемі присвячене дослідження В. Румянцевой [2], що торкається аналізу радянських новотворів, а також низка статей з пропозиціями щодо удосконалення міських емблем.

У сучасній Україні першим дослідженням на дану тематику є праця А. Гречила [3], в якій було зроблено спробу проаналізувати процес радянського герботворення без ідеологічного забарвлення. Найбільш детальним дослідженням на сьогодні є дисертація Я. Іщенко [4], де авторка простежила основні тенденції та закономірності розвитку радянського герботворення. Радянська геральдика Донецької області окремо ніким з дослідників не вивчалася, що означає потребу в подальшій розробці цієї теми.

Мета статті полягає у визначенні місця та ролі розвитку герботворення радянської доби в Донецькій області в загальноісторичному українському геральдичному процесі.

Джерельну базу дослідження становлять актові документи місцевих органів самоврядування Донецької області – рішення виконкомів про оголошення конкурсів та затвердження гербів, що зберігаються в фондах Державного архіву Донецької області, матеріали періодичної преси та зображення міських знаків.

Знаки і символи грають дуже велику роль у житті будь-якого суспільства, реагуючи на всі зміни, які в ньому відбуваються. Символи впорядковують історію народів, суспільства, країни, вони формують загальну пам'ять, виступають засобом ідентифікації, легітимізації та впливу на свідомість. Символи є засобом відтворення міфу, в якому живе суспільство [5]. Тож нове суспільство, створення якого декларувалося радянською владою, потребувало нового міфу та нової системи знаків і символів, яка б його (міф) уособлювала.

Створення такої системи, звичайно почалося завдог до встановлення радянської влади і первинно було пов'язане з революційним і соціалістичним рухом як в Російській імперії, так і в інших країнах. Певною базою цієї системи стали символи доби французької революції кінця XVIII ст. [6]. Подальше її складання відбувалося разом зі становленням соціалістичного руху в Європі, а саме зі створенням перших соціалістичних робочих організацій у 1845-1847 роках, а далі під час і після революцій 1848-1849 років у Західній Європі, і особливо після Паризької комуни 1871 р. [7].

Дослідники вважають, що за час свого існування радянська система знаків і символів пережила три етапи: перший – до створення держави (до 1917 рр.), другий – у період існування держави (1917-1977 рр.) і третій – у період, що почався з кризи радянської системи й розкладання ідейно-політичних підвалин соціалістичної держави (1978 р. – грудень 1991 р.).

У перший період з'явилися девізи національних союзів і міжнародних організацій соціалістичного руху, один з яких («Пролетарии всех стран, соединяйтесь!») пізніше був використаний у державному гербі СРСР. Потім з'явився прапор, тому що почалися збройні зіткнення, виступи робітничого класу, маніфестації, демонстрації. Прапор був символом сам по собі та зробив символічним червоний колір. У Росії червоний прапор закріплюється за 1876 року за робітничим рухом. На другому етапі з'явилися такі символи, як Серп і Молот, колосся та п'ятикутна зірка. Третій період в історії радянської емблематики й символіки (1977-1991 рр.) характеризується наростаючою тенденцією забуття соціалістичних принципів її створення, поступового її занепаду [8].

Знаково-символічна система, створена в СРСР, мала низку суттєвих особливостей. Вона була покликана стверджувати радянський міф, оспівувати героїчну працю, досягнення в промисловості та сільському господарстві, у перетворенні природи, боротьбу за врожай, здобутки революції, перемогу у Великій Вітчизняній війні та, звичайно, створення нової людини. Важливою рисою символічного оснащення радянської культури була героїзація повсякденного життя. Героїзація праці та здобутків народного господарства призвела до активного використання промислово-господарської символіки в усіх сферах життя. Нові символи мали бути зрозумілими пересічному громадянину, тож мали бути доступними, лаконічними, якомога простішими, однозначними та уніфікованими, однаково читабельними для всіх верств суспільства. Усі системи, за допомогою яких відбувалася соціальна комунікація, були просякнуті офіційною ідеологією.

Окреслені тенденції простежуються і в геральдиці, хоча її розвиток і відзначений певними особливостями. Усталені наукові канони знакових систем (геральдики, символіки, емблематики) були викривлені, тому геральдична традиція за радянської доби існувала в доволі специфічній формі [9].

За роки існування Радянського Союзу геральдика пройшла шлях від повного її заперечення на початку ХХ ст. до масового зацікавлення в 1960-80-х рр. Після поразки національно-визвольних змагань 1917-

1921 рр. геральдика не мала права на життя, бо суперечила радянській ідеології. Дореволюційні герби вважалися частиною імперської спадщини та дворянського суспільства і розглядалися як елементи культури антагоністичного класу [10].

Першим кроком, що привів до занепаду геральдики, був декрет від 10 листопада 1917 р. «Об уничтожении сословий и гражданских чинов» [11]. Декретом скасовувалися всі стани та станове ділення, привілеї та обмеження, організації та установи, громадські чини, звання, титули, в тому числі ордени та емблеми, «як зовнішнє відображення старого ліквідованого» суспільного шару [12]. Разом з особовою геральдикою занепадала і міська, бо широко використовувалася неприйнятні для радянського суспільства символи, зокрема релігійну, монархічну та дворянську символіку. Проте, зовсім відмовитися від геральдики новій владі не вдалося, адже постала потреба в розробці державних символів: герба і печатки. Символіки потребували також прапори держави та збройних сил [13].

Декрет Раднаркому від 12.04.1918 р. «Про пам'ятники Республики» [14], підписаний В. І. Леніним, зобов'язував Особливу комісію «негайно підготувати декорування міста (Москви – С. М.) в день 1 травня» і замінити написи, емблеми, назви вулиць, герби і т. п. новими, «що відображували б ідеї і почуття революційної трудової Росії». В 1918 р. Петроградська колегія у справах мистецтва і художньої промисловості оголосила конкурс на проекти срібних монет, державного герба, прапора, печатки РРФСР. Наголошувалося, що «в композиції необхідні емблеми робітничої і селянської республіки – знаряддя праці (наприклад, серп і молот) [15]. У березні-квітні 1918 р. композиція «Серп і молот» була обрана для державної печатки. Ця емблема була затверджена Конституцією, прийнятою 10 липня 1918 р. на V Всеросійському з'їзді Рад [16]. Додатковими державними емблемами стали колосся та червона зірка (емблема Червоної Армії, а пізніше, з 1946 р., – Радянської Армії) [17]. Усі три емблеми в подальшому активно використовувалися при створенні міських знаків.

Перший радянський територіальний герб, що належав московському регіональному уряду (губернії), був затверджений президією Московської Ради у вересні 1924 р. Він містив у собі п'ятикутну зірку, статую Свободи, встановлену в 1918 р., і серп і молот. По обидві сторони стилізованого щита розташовувалися колосся, а в основі – символи праці, що включали ковадло й електричний мотор. Московський герб не мав повного офіційного опису й не знайшов свого застосування [18].

Спроба відновити міську геральдику відбулася також у 1946 р. Тоді в науково-дослідному відділі Київського державного інституту проектування міст була розроблена коротка програма експериментальної проектної роботи «Історичні герби міст України» [19]. Збереглася машинописна копія «Задания на составление эскизов гербов Украинской ССР». У цьому документі, який так і не був підписаний, викладалася програма централізованої розробки міських гербів. Зокрема визначалося, що ескізи гербів

складаються для столиці України, Одеси, міст – обласних центрів та обласного підпорядкування. Документами також нормувався вигляд і оформлення гербів. До знака мали входити: щит єдиної форми для всіх міст і лаконічна, не перевантажена символічними елементами емблема, пов'язана зі значними історичними подіями конкретного міста, його роллю у Другій світовій війні чи народногосподарським значенням [20]. Цей проект хоча й почали впроваджувати в життя, він залишився нереалізованим.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. настає хрущовська «відлига», яка сприяла зацікавленню міською геральдикой. Так, у 1959 р. було проведено Всеукраїнську нараду з геральдики і сфрагістики, в якій взяли участь наукові працівники різних архівних установ Міністерства культури, Міністерства вищої освіти та Академії наук. А. Введенський зауважував: «Якщо геральдика в її установленому змісті радянському історіку безвартісна і непотрібна, то замість неї має бути створена нова допоміжна дисципліна – емблематика...» [21].

Почався процес стихійного герботворення. Перед гербом ставилися передусім ідеологічні завдання. В. Румянцева зазначає: «Питання про створення нових міських гербів актуальне, має певне практичне значення в піднесенні суспільно-політичної активності громадян у боротьбі за зразкове комуністичне місто і в справі патріотичного виховання; герби міст засобами радянської символіки мають стверджувати велич нових ідей, відбивати бойові і трудові традиції народу, їхню роль у комуністичному будівництві й в міжнародному житті» [22]. Вибір самих гербів здійснювався шляхом проведення конкурсів, в яких могли брати участь усі бажаючі. Я. Іщенко підрахував, що серед авторів міських гербів були представники понад 40 професій: від істориків і художників до учнів шкіл та технікумів [23].

Основними мінусами радянських гербів були: негеральдичний щит; недотримання геральдичної естетики; велика кількість фігур; одноманітність кольорів; перевантаження діленням; тіні, перспективне зображення; розміщення на щиті дати заснування, назви міста, написів; одноманітність фігур (річка, колос, шестерня – ознаки більшості міст); використання сучасних негеральдизованих елементів.

Комплекс гербів міст Донецької області є невід'ємною частиною радянської геральдики в цілому. Звертаючись до цього геральдичного комплексу, бачимо, що стихійний процес муніципального герботворення розпочався в регіоні дещо пізніше, ніж у Радянському Союзі в цілому і припадає на кінець 60-х – початок 80-х рр. XX ст.

Першим кроком на шляху стихійного герботворення в Донецькій області була Постанова № 64 бюро Донецького обкому КПУ та виконкому обласної ради депутатів від 31.01.1967 р., яка засвідчила ініціативу проведення конкурсу на створення міського знаку [24]. В постанові зазначалося, що офіційна влада лише схвалила вже існуючу ініціативу в таких містах, як Донецьк, Жданов та Краматорськ. Герби передбачалося розробити до 1 квітня 1967 р.

За цим документом, герб міста мав відображати «особливості та характер виробництва та побуту

населення міст, його героїчну працю та ратні подвиги, історичні та культурні пам'ятники, революційні події». Ця постанова також передбачала, що до 1 березня 1967 р. буде проведено конкурс на герб області.

У цьому ж 1967 р. був розроблений герб м. Горлівка, але затверджений він був пізніше – 16 листопада 1988 р. На місцевому рівні 31 квітня 1967 р. рішенням виконкому № 6/58-8 був оголошений конкурс на проект герба м. Єнакієве [25].

Але у встановлений термін завдання виконати не вдалося, тому герби для згаданих міст розроблялися і затверджувалися протягом наступних двох років. Після проведених конкурсів, емблеми були затверджені для обласного центру (рішенням виконкому від 6 червня 1968 р. [26]), Красного Лиману – в 1968 р., Краматорська – рішенням виконкому від 5 серпня 1970 р. та Жданова – рішенням виконкому від 2 вересня 1970 р. [27].

Майже одразу за цим герб з'явився і в Макіївці – 15 грудня 1971 р., а 20 грудня 1978 р. рішенням виконкому було затверджено герб Сніжного. Герби для наступних чотирьох міст дістали офіційного затвердження вже в 80-х рр. XX ст.: 18 листопада 1981 р. – для Костянтинівки, 9 грудня 1981 р. – для Ясинуватої, 21 листопада 1984 р. – для Добропілля. Останній герб радянського періоду в Донецькій області затверджений 21 серпня 1989 р. для Кіровського [28].

Створення проектів не одразу вело до офіційного затвердження гербів, деякі з них були широко розтиражовані, а затверджені декілька років потому. Процес створення і затвердження міського знаку був таким: органами міської чи обласної влади оголошувався конкурс на створення емблеми, іноді він був приурочений до святкування ювілею міста. Так, у 1983 р. було оголошено конкурс на розробку герба для Добропілля з нагоди його 30-річного ювілею. Потім умови конкурсу та рекомендації щодо вигляду нової емблеми тиражувалися в періодичній пресі, взяти участь в конкурсі могли всі бажаючі.

Відомо, що емблеми або їх відомі незатверджені проекти мали на кінець 80-х не менш ніж 14 міст області. Питання щодо ще чотирьох гербів Донецчини – Угледара, Красноармійська, Новогородовки та Селідова є спірним. З архівних документів відомо, що герби цих міст були затверджені вже після 1991 р. Дані, коли саме вони були розроблені, відсутні, але судячи з того, яка в них використана символіка, ми схилиємося до думки, що це знаки радянського періоду. Так, наприклад, герб Красноармійська, затверджений у 1993 р., має характерну для радянської емблематики символіку: в фасад залізничного вокзалу вписана червона зірка, що символізує назву міста, нижче – зображення двох молотів, що виступають символами гірничої промисловості. В нижній частині герба зображено співставлені чверті шестерні та колосу, до того ж у герб введена дата заснування міста. Тож герб має всі ознаки радянської емблематики. Подібну композицію маємо і в гербі Новогородівки, де зображено терикон з копром, шестерня і сонце; терикон з копром є і в гербі Селідово, але тут копер «увінчаний п'ятикінцевою

червоною зіркою», що не залишає сумнівів з приводу часу його розробки.

Інформації щодо фахової приналежності та рівня освіти авторів гербів міст Донецької області бракує. На сьогодні можна впевнено говорити про авторів лише трьох гербів – Донецька, Добропілля та Краматорська, що ж до гербів інших міст, то архівні джерела надають відомості лише про прізвище автора. Тож герб Донецька розробляв Л. А. Бринь – скульптор, Краматорська – художник П. Ф. Дяченко, а автором герба Добропілля став інженер дирекції з капітального будівництва виробничого об'єднання «Добропіллявугіль» К. П. Крашенніков.

Увесь комплекс гербів дуже різко відрізняється від гербів імперського періоду. Це, перш за все, зовнішній вигляд емблеми: фактично кожна з них має обмежену кольорову гаму. В абсолютній більшості випадків це кольори прапора СРСР. Так, у 12 з 14 розглянутих гербів зустрічається червоний колір, у 10 – синій. Метал – золото присутній у 12 гербах. Синій і червоний (іноді ще й з додаванням чорного) використовували як кольори щита, на який накладали золоті елементи.

Серед елементів, уведених у поле щита, найчастіше бачимо інструменти, знаряддя праці та частини виробничих механізмів. На половині гербів (тобто 7-ми) присутнє зображення шестерні, часто використовується також зображення молота, терикона та реторти. Серед популярних фігур іншої спрямованості можна назвати лише колос, який також доволі часто зустрічається (в 4 випадках). Загальнорадянські символи – серп і молот, зірка, прапор – зустрічаються в 4 гербах.

Доречно буде розглянути й нетипові фігури, які використовували автори міських знаків Донецької області. Серед найбільш цікавих слід назвати «атом вуглецю з золотими валентними зв'язками (поверхня енергетичного рівня)», який використано автором герба Макіївки, лампу, що зображена в гербі Зугреса, тепловоз – у гербі Дебальцева, склоріз – у гербі Костянтинівки та композицію з декількох фігур у гербі Краматорська.

Своєрідною радянською новацією, яка наочно простежується в комплексі донецьких емблем, стало введення в поле щита назви міста та дати його заснування, що суперечить геральдичним правилам. Назва міста була введена в 10 з 14 гербів, дата заснування і назва – в 5 гербах. Ще однією особливістю було використання щита з гербом обласного центру для створення гербів інших міст області. Так, п'ятикутник з емблеми Донецька можна побачити на гербах Дебальцева, Сніжного та Маріуполя. Також правилом для радянських міських знаків стала повна відсутність позаштитових елементів – емблеми намагалися зробити більш простими і наближеними до робочих буднів.

Суттєвим недоліком цих знаків була однаманітність зображуваних у щиті символів, адже всі вони здебільшого вказували на промислово-орієнтацію міст. Промислово-господарська тематика наявна в усіх розглянутих гербах, на особливості географічного розташування звернули увагу автори трьох

гербів (Маріуполь, Зугрес, Добропілля). Зосередженість на промислово-господарській тематиці дуже збіднила набір зображуваних елементів, через це герби виходили одноманітними, і якби не введена у поле герба назва міста, здогадатися завдяки зображеним символам, якому місту знак належить, було практично неможливо.

Намагання ж відобразити усі особливості виробництва, для того, щоб місто можна було впізнати, найчастіше вели до того, що знаки виходили недостатньо лаконічними і були переобтяжені деталями. Нагальний приклад – герб міста Костянтинівка. Тут «в щиті зображено чорний силует доменної печі, золота реторта з хлібним колоссям, срібний склоріз, опущений на срібну площину скла, а також золота дата 1870». Або ж новостворені символи виявлялися не досить вдалим і просто не читалися, як в гербі Краматорська: «У червоному щиті велика золота шестерня з золотими ж силуетами кауперів, заводських труб, крейдяної гори і дерева, підкресленого прямою, що означає місто-сад з рівними вулицями і площами».

В описі гербів при розкритті символіки наголошувалося перш за все на те, яку роль місто грає в агропромислому комплексі країни, підкреслювалося, що в гербі відтворені ідеї комуністичного будівництва. Яскравий приклад – тлумачення символіки герба Донецька: «...вольова робоча рука, що міцно тримає високо піднятий молот, уособлює міць та велич робітничого класу, затверджує ідеї комуністичного будівництва», або «Герб стверджує комуністичні ідеали досягнення Радянської влади в розвитку індустрії міста машинобудівників» [29].

Ще однією особливістю емблем міст Донецької області було те, що історична геральдична спадщина не використовувалася зовсім, а також історія міст у гербах була майже не представлена.

Заслугує на увагу і те, що радянський досвід створення міських знаків поставив перед геральдикою досить складне питання, а саме питання про подальший розвиток герботворення і створення нових символів. Будь-яка сфера життя суспільства розвивається разом з ним, адже якщо вона не буде реагувати на зміни і змінюватися сама, суспільство її «переросте». Так само геральдика не може постійно користуватися базою вже створених символів, до комплексу існуючих повинні додаватися нові фігури. Радянська система знайшла гіперболічне рішення цієї проблеми в намаганні створити зовсім нову базу символічних фігур, яке в більшості випадків не було успішним. Проте деякі спроби зі створення нових символів уважаються серед дослідників вдалим – до них належить стилізоване зображення домни у гербі Єнакієво та герб Донецька, який використовується і зараз [30].

Таким чином, доходимо наступних висновків: радянські часи покликали до життя нову символічну систему. Вона повинна була утверджувати радянський міф, оспівувати героїчну працю, досягнення в промисловості та сільському господарстві, створення нової людини. Нові символи мали бути зрозумілими пересічному громадянину, тож доступними, лаконіч-

ними, якомога простішими, однозначними та уніфікованими, однаково читабельними для всіх верств суспільства.

Загальні геральдичні тенденції, характерні для Радянського Союзу в цілому, були притаманні і

емблемам міст області, зокрема: зневага до правил геральдики, переобтяження гербів деталями, обмеженість бази геральдичних фігур, вузьке спрямування символіки, надмірна ідеологізація.

ЛІТЕРАТУРА

1. Либерман Д. О современном состоянии и переменных проблемах советской геральдики / Д. О. Либерман // Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / [Ю. Ю. Кондуфор, А. В. Санцевич, В. В. Румянцева и др. ; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (отв. ред.) и др.]; АН УССР, Ин-т истории. – К. : Наук. думка, 1988. – 277, [2] с.
2. Румянцева В. В. Історія, карбована в гербах / В. В. Румянцева. – К. : Наукова думка, 1987. – 83 с.
3. Гречило А. Б. Українська міська геральдика / А. Б. Гречило ; Укр. геральд. т-во ; НАН України ; Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Львів, від-ня. – К. : УГТ ; Л., 1998. – 191 с.
4. Іщенко Я. О. Символіка та емблематика міських гербів України 60-80-х років XX ст.: історико-джерелознавче дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец : 07.00.06. / Я. О. Іщенко. – К., 2006. – 19 с.
5. Лотман Ю. М. Символ в системі культури // Лотман Ю. М. Избранные статьи в трех томах.– Таллин : «Александра», 1992. – Т. I : Статьи по семиотике и топологии культуры – 1992. – С. 191–192.
6. Іщенко Я. О. Геральдика в Україні. Історіографія проблеми (60-ті – 90-ті рр. XX ст) / Я. О. Іщенко // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 62.
7. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлебкин. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2004. – С. 395.
8. Там само. – С. 392–393.
9. Іщенко Я. О. Символіка та емблематика міських гербів України... – С. 12.
10. Іщенко Я. О. Геральдика в Україні... – С. 64.
11. Декрет СНК РСФСР «Об уничтожении сословий и гражданских чинов» от 11(24) ноября 1917 // Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. I. – 1957. – С. 72.
12. Каменцева Е. И. Русская сфрагистика и геральдика : уч. пособие / Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. – М. : Высш. шк., 1974. – С. 205.
13. Іщенко Я. О. Геральдика в Україні... – С. 68.
14. Декрет СНК РСФСР «О памятниках республики» от 12 апреля 1918 г. // Декреты Советской власти / [ред. Г. Д. Обичкин]. – М. : Госполитиздат, 1959. – Т. 2 : 17 марта – 10 июля 1918 г. – 1959. – С. 95–96.
15. Зайцев Б. П. Емблематика Радянської України / Б. П. Зайцев. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 15–16.
16. Соболева Н. А. Российская государственная символика: история и современность / Н. А. Соболева. – М. : ВЛАДОС, 2003. – С. 92.
17. Похлебкин В. В. Указ. соч. – С. 392–394.
18. Слейтер С. Геральдика: иллюстрированная энциклопедия / С. Слейтер – М. : ЭКСМО, 2005. – С. 219.
19. Іщенко Я. О. Геральдика в Україні... – С. 69.
20. Гречило А. Б. Вказ. праця. – С. 133.
21. Там само. – С. 134.
22. Румянцева В. В. Вказ. праця. – С. 79.
23. Іщенко Я. О. Символіка та емблематика міських гербів України... – С. 12.
24. Державний архів Донецької області. – Ф. Р-2794. – Оп. 2. – Спр. 191. – Арк. 268–269.
25. Там само. – Ф. Р-4383. – Оп. 1. – Спр. 216. – Арк. 325.
26. Там само. – Ф. Р-279. – Оп. 4. – Спр. 191. – Арк. 70–71.
27. Там само. – Ф. Р-1266. – Оп. 2. – Спр. 867. – Арк. 101–103.
28. Там само. – Ф. Р-1266. – Оп. 2. – Спр. 867. – Арк. 101–103.
29. Символіка регіонів Придніпров'я. Донецька область [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.patent.net.ua/symbol/regions/dn/>.
30. Гречило А. Б. Вказ. праця. – С. 192.

Рецензенти: д.і.н., професор А. В. Гедьо;
к.і.н., доцент Т. Є. Богданова.

© Максименко Є. В., 2011

Надійшла до редколегії 19.11.2010 р.